

Om »hammar»- och »solskifte»

af

Josef Sandström.

Om innebörden och karaktären af de båda medeltida skiften, som landskapslagarne liksom landslagarne ha att förmäla om — det äldre »hammarskiftet» och det af lagarne påbjudna »solskiftet»¹ — ha en mångfald meningar uttalats. Föreliggande uppsats, som i allt väsentligt förelåg färdig i mars 1908, utgör ett försök att så vidt möjligt utreda — rent filologiskt — hvad våra medeltida lagar därmed förstå. En dylik filologisk utredning måste föregå hvarje rättshistorisk behandling af problemet. Den, som senast behandlat frågan om skiftena i svenska medeltidslagar, är C. G. Bergman i en afhandling »Studier i svensk servitutsrätt», Uppsala 1909, II sid. 5 ff. Olikheterna mellan hans och min uppfattning komma att i en del punkter i det följande påpekas.

1. Hammarskifte.

Högst olika tolkningar ha sett dagen såväl rörande ordet »hammarskipts» härledning som rörande dess innebörd. Jag vill här inskränka mig till att referera några nyare sådana. Axel Liljenstrand² förklarar ordets uppkomst däraf, att man sannolikt ristat »Thors heliga hammarmärke på gränsstenarne med förhoppning, att den mäktige guden, som disponerade öfver åskan, skulle skydda stenarne, och afskräcka alla våldsverkare, som kunde hafva lust att rubba dem».

¹ Båda dessa termer äro kända blott från Svealagarne och de från Upplandslagen i denna punkt utgående landslagarne.

² De nordiska Bygningabalkarne, Helsingfors 1881, sid. 70.

Denna förklaring är ju blott och bart en gissning, föranledd af sammansättningsleden »hamar-», och har ej stöd för sig vare sig i lagarnes text eller i några andra kända förhållanden, lika litet som samme författares antagande¹, »att hammarskiftet varit initieradt och anlåtadt redan i medlet af vår tideräknings första årtusende». Schlyter² framkastar som möjligt, att uttrycket uppkommit däraf, att man för sparande af odlingsbar jord brukat bygga de äldsta byarne på någon stenig backe, *hammar*, däraf uttrycket ligga »i hambri».

Falkman³ gör mot denna förklaring åtskilliga invändningar, men framställer själf en etymologisk förklaring af ordet, som synes mycket tvifvelaktig, och som jag ej här behöfver uppta utrymmet med att referera. Det så vidt jag vet sista tolkningsförsöket har gjorts af R. Norrby i hans uppsats »När blef Sveriges befolkning i egentlig mening bofast»,⁴ där han på grund af gränsstenarnes form, lik en förstorad stenyx, förklarar »hamarskipt» betyda »fördelning af bydelägnarnes tegar, så som den af ålder varit, med hvarje ägares tegar skilda från de öfrigas medelst skälstenar».

Mot denna tolkning kan med fog invändas, att sättet att med stenar — äfven om de mer eller mindre likna en stenyx — markera ägo gränser ej kan sägas vara något för hammarskiftet speciellt utmärkande i motsats mot »solskifte» eller öfriga skiftesmetoder, hvadan detta förhållande svårligen kunnat läggas till grund vid uttryckets tillkomst.

Lika skiftande ha också meningarne varit om hvad innebörden af uttrycket rätteligen är. Jag inskränker mig här till att referera hvad Falkman,⁵ till hvilken Norrby i ofvan citerade uppsats avslutit sig, säger härom: man får ej här taga »skipt» i samma betydelse som i t. ex. »solskipt», »enskipte» o. s. v., utan därmed menas »besittningstagandet af något landtområde genom flera eller färre, sannolikt besläktade män, och därpå af dem, stundom ganska aflägsset från hvarandra, här och där samt utan något slags inbördes

¹ Anf. arb. sid. 64.

² Glossar, sid. 258.

³ Om mått och vikt i Sverige, sid. 206 ff.

⁴ Svenska Landsmålen XIX: 4, sid. 8 f.

⁵ Anf. arb. sid. 210 ff.

regelbundenhet... efter hand anlagde och utvidgade nybyggen». Sedan utvecklades genom fortsatta nyodlingar åker och äng så mycket, att de närmade sig andra nybyggens åker och ängar. Enligt Falkman skulle sålunda en by, som ligger »i hambri», ej vara någon by i vår mening, d. v. s. så att ägarne bodde på samma ställe, utan skulle bestå af gårdar belägna på stundom stort afstånd från hvarandra med ägorna hopstötande och sammanblandade. Bandet mellan delägarne inom byalaget skulle enligt Falkman förmodligen bestå i den gemensamma härstamningen från de besläktade uppodlarne.

Schlyter¹ öfversätter »hamarskipt» med: »gammal och mindre noggran delning af tomterna i en by». Bergman² anser, att med hamarskipte förstås ett äldre delningssätt: »Gårderna ha under hamarskiptet fördelats utan sammanhang med hvarandra, därvid sannolikt lottkastning afgjort ordningen mellan delägarne. Har denna lottning, såsom framkastats, försiggått under hedniska ceremonier och möjligen med anlitan af Tors hammare, vunnes därigenom äfven en förklaring af beteckningen hamarskipte. — — »Ett stöd för åsikten om lottning ser Bergman i Västgöotalagens bestämmelse om nyintagen jords fördelning genom »repning» i attungar och lottning. Troligen med orätt, då detta blott afser gemensamt odlad jords fördelning (se nedan) och Västgöotalagen I och II ej känner någon delning af by i dess helhet.

Innan jag ingår på kritik af dessa tolkningar, vill jag anföra de ställen i landskapslagarne, som beröra föreliggande fråga. *Upplandslagen*: »Uiliæ böndær by aff nyu byggiae ællr liggær han i hambri ok i forni skipt þa skal hwar sinæ træþu sa ok siþæn gangi ny skipt a» (Wiþærbobalken I). *Västmannalagen II* och *Magnus Erikssons landslag* ha med Upplandslagen identisk formulering, lika så *Kristoffers landslag* med undantag att uttrycket där lyder: »i forne skipt oc hambre». *Södermannalagen*: »Delæ twe vm tompter. hawi þen wizorþ solskipt will hawa. wari all hamarskipt af lagð. oc hawi engin wizorþ (Bygningabalken XI). Som framgår af ofvanstående ställen, är det ej mycket som kan utdragas ur lagarne angående hammar-

¹ Glossar, sid. 258.

² Anf. arb. II, sid. 9 f.

skiftets innebörd. Af Upplandslagens formulering framgår, att »i hambri» är synonymt med »i forni skipt», d. v. s. att ligga »i hambri» betyder, att byns såväl tomter som ägor i öfrigt¹ äro fördelade mellan ägarne efter häfdvunnen ordning, som går tillbaka till urminnes tider. Ur Södermannalagens text torde ej heller någon annan betydelse kunna utletas. Stadgandet innebär, att den gamla, på häfd grundade indelningen af tomter och jord ej hade laga kraft (»hawi engin wizorþ»), så snart någon fordrade skifte enligt i lagen fastställda grunder (»solskifte»). Hammarskifte betyder sålunda ej metod för skiftes verkställande, som Bergman vill, utan häfdvunnen och sedan gammalt förefintlig indelning af en bys ägor. Upplandslagens uttryck »ligga i hambri» visar detta. Södermannalagens »hamarskipt» torde vara en yngre bildning i analogi med »solskipt», men betyder detsamma som Upplandslagens »ligga i hambri». Detta har ju ock Falkman påpekat, hans teorier i öfrigt om innebörden af hammarskiftet torde väl knappt behöfva en vederläggning.

Den ofvan utvecklade betydelsen af »ligga i hambri» och »hamarskipt» öfverensstämmer för öfrigt med den i Karl IX:s lagförslag² gifna tolkningen, som visar hvad man omkring 1600 inlade för betydelse i uttrycken i fråga: »Nu wilia bönder by af nyo byggia, eller är han kommen i fornu skipte ock hambre, thet är att huar weet theg sin och huadh honom bör i skogh och alla uthäghor — — — — —» (Bygningabalken kap. I).

Af de ofvan citerade ställena i lagarne torde sålunda framgå, att vid tiden för dessa lagars affattning betydelsen af »i hambri» och »hamarskipt» varit den af »forni skipt» i allmänhet, och möjligt är, att uttryckets genesis varit för dåtidens lagstiftare lika dunkel som det för närvarande är eller med andra ord, att det redan då varit ett språkligt petrifikat.

Att ytterligare öka antalet gissningar om »hamarskipts» etymologi anser jag lönlöst. Fast torde blott stå, att det i lagarne är

¹ Schlyter lägger i fråga om »hammarskifte» liksom för »solskifte» hufvudvikten på tomternas fördelning. För »solskifte» med rätta (se ofvanstående ställe i Södermannalagen). Att med »hamarskipt» skulle åsyftas blott tomfördelningen låter sig ej påvisas.

² »Lagförslag i Carl IX:s tid», utg. af Riksarkivet.

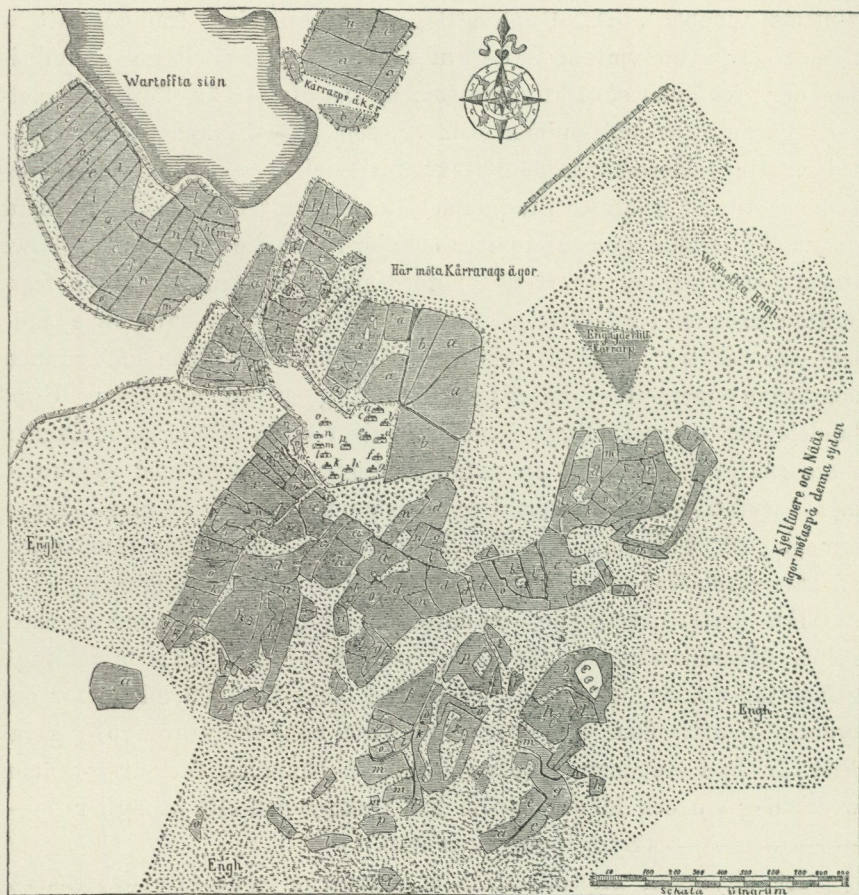

Fig. 1. Karta öfver Vartofta by i Västergötland.

de samma som »forn skipt». I denna mening hammarskiftade byar torde ha funnits åtminstone intill storskiftesförordningarnes tid på 1700-talet. Bykartorna från 1600-talet visa ofta en sådan fördelning af tomter och ägotter, att man med Falkman¹ kommer att tänka på hammarskifte för dessa byar. En sådan by var Vartoftaby i Västergötland enligt 1645 års karta. En kopia häraf bifogas efter den hos v. Möller: »Jordbrukets historia» befintliga reproduktionen², fig. 1.

¹ Anf. arb. sid. 223 noten.

² v. Möller själf anser den visa solskifte och drar däraf den slutsatsen, att detta ej alltid varit så regelbundet. Denna åsikt synes Bergman dela, se anf. arb. II sid. 11 not 1.

En blick på denna visar, att man här ej kan spåra tillämpning af lagarnes kända skiftesbestämmelser; allt tyder på att åkerfördelningen här är »forn skipt» i betydelsen gammal häfdvunnen, regellös indelning af åkrarne med under tidernas lopp skedda förändringar genom uppodlingar, i detta fall sannolikt äfven genom mer eller mindre frivilliga utbyten: man observere, att kronogårdarne, f. d. klostergårdarne *a* och *b* fått på sin lott alla skiftena i gårdet närmast norr om byn. Som förklaring till kartan må nämnas, att de till de olika gårdarne hörande åkerlapparne äro signerade med bokstäfver med motsvarighet för de olika gårdarne på byplanen. Man observere dels på huru många ställen åkrarne ligga, dels också de underliga ägofigurerne, t. ex. den till gården *n* hörande åkern i sydvästra delen af kartan. På kartan äro också betecknade de gårdesgårdar, som underhöllos af bylaget. Ängsmarken är oskiftad.

2. Solskifte.

Då man studerar en karta, sådan som ofvanstående, inser man lätt, hvilka olägenheter det måste medföra att ha jordlotterna så fördelade, kastade om hvarandra i invecklade och underliga ägofigurer. Redan på landskapslagarnes tid, i de cirka 1300 och senare affattade lagarne, visar det sig, att man insett dessa olägenheter och sökt afhjälpa dem, genom att ge den enskilde delägaren i byn rätt att begära omskiftning af byn och dess ägor, efter de mer eller mindre utförliga bestämmelserna i respektive lagar. Detta af landskapslagarne påbudna skifte brukar betecknas med termen »solskifte» af de författare, som behandlat hithörande frågor, och termen kan anses god, ehuru, som Schlyter påpekat, de lagar, som använda densamma, därmed förstå indelningen af tomtarealen i en by.

Som skiftesbestämmelserna i de olika lagarne i fråga om detaljer liksom äfven i fråga om tydlighet och fullständighet växla rätt betydligt, vill jag först ge en framställning af de olika lagarnes bestämmelser hvar för sig och sedan söka sammanfatta dessa bestämmelser till en totalbild af laga skifte på landskapslagarnes tid. De lagar, som härvid hufvudsakligen komma i fråga, äro Östgötalagen, Upplandslagen, Södermannalagen och äldre Västmannalagen.

Jag gör början med Upplandslagen. Dess Wiþærbobalks första kapitel innehåller följande bestämmelser angående skifte: Om bönder vilja »bygga by af nyo»¹ eller om skifte begäres å gammal by, som ligger »i hambri», skall hvarje delägare i byn beså sina gamla ägor, och sedan skall skifte äga rum.² Principen för skiftet uttalas i följande bestämmelser: »þa kombær færþungær færþungi til skip-tis ok halwær by halwum. þa ær by til iamföris komin».³ Vid skiftet göres början med byplanens fördelning. Denna skall markeras med fyra tomtråmärken och fyra farvägsråmärken. »þa ær þæn by tæbundin» (Kristoffers landslag: »gathu bunden»). Tomt skall fördelas (brytæs)⁴ efter »bymålet» (som förklaring tillägges: efter penningsland och örtugsland, öresland och markland). Ingen må fordra delning »till jämföres» af by, om han ej äger minst en fjärdedel af byn. Den, som äger mest i byn, äger att vid skiftet bestämma det inbördes läget (»lighri raþæ») mellan de olika tomtdelarne. Ingen hafve makt rifva den by, som ligger i rätt solskifte, utan alla jordägandes samtycke.

Att dela byn »till jämföres» innebär enligt lagen att skifta så, att den ena fjärdedelen och halfdelen af byn blir likvärdig med den andra, eller med andra ord att hvarje jordägare får hvad honom efter »bymålet» tillkommer. Bymålet är det relationstal, som utvisar huru stor andel hvarje bonde äger i byns samfälda område, d. v. s. att det är likbetydande med det senare mantalet eller hemmans-

¹ Hvad härmed afses är osäkert. Kanske innebär uttrycket en omreglering af byn, kanske nyanläggning af sådan. Jmf Kirkiubalken kapitel I, där uttrycket afses nybyggnad af kyrkor.

² Att ej Upplandslagen lika litet som Kristoffers landslag afses att i kap. I af Wiþærbobalken reglera hammarskiftet är klart redan af inledningen »Uilia bönder by aff nyu byggia ællr liggær han j hambri» etc., jfr Bergman, anf. arb. II sid. 7 not 1 och där citerad litteratur. Ordalagen äro fullt lika i landslagarne och Upplandslagen.

³ D. v. s. de olika delarne skola vara likvärdiga. Bergman, anf. arb. II sid. 10 not 3 anser detta stadgande innebära skillnad mellan »Jämförisdelning» inom mindre enheter, »fjärdung», och sådan omfattande hela byn. Detta är omöjligt i betraktande af stadgandet i § 2 af samma kap.: »ængin ma ok by til iæmföres delæ, þæn minnæ a æn en færþung i bynum».

⁴ Den af Schlyter följda handskriften har »byriæs», handskrifterna B och C ha »brytæs».

talet. Bytomten skall fördelas efter bymål, sålunda få de olika bönderna olika stora tomtplatser, allt efter den större eller mindre andel, de äga i byn.

Sedan sålunda principerna för skiftet och sättet att skifta tomtarealen fastslagits i första kapitlet, behandlas i kapitel 2, huru tomt må bebyggas. Därvid göres följande bestämmelse i § 5: »Nu standær by i iæmföre ok rættri solskipt, þa a han standæ i þry ar ok þre daghæ fore allum þem hus aghu a tomt annærs manz, sum han hawær i þe iæmförslu fangit». Detta stadgande innebär, att sedan by sålunda skiftats och nya tomter tilldelats bönderna, äga de, som hafva hus på grund, som tilldelats annan person, hafva dessa hus kvarstående på sina gamla platser i tre år och tre dagar, eller med andra ord att inom denna tid skall den nya indelningen af tomtarealen vara genomförd.

I följande paragrafer af samma kapitel stadgas, huru bys öfriga ägor skola fördelas:

Är byn d. v. s. byplanen på sätt som ofvan sagts, kommen »till jämföres och till rätt solskifte», så är »tomt åkers moder». Då skall man lägga åker efter tomt, äng efter åker o. s. v. (»akær a æng til sighiæ ængteghær skoghteghe» etc.). Detta stadgande är ju tämligen knapphändigt och oklart men torde innebära, dels att, sedan tomtorna fördelats efter bymålet, åkerarealerna skulle inbördes stå i samma storleksförhållande som tomtorna, dels också, att åkerlotterna inom hvarje gårde skulle följa på hvarandra i samma ordning som tomtorna i byn.¹ Svåriligen torde meningen varit, att åker skulle läggas efter tomt i så måtto, att hvars och ens åker skulle gränsa till hans tomt, då detta i allmänhet låtit sig genomföra blott med den åkerjord som omgaf byn — ifall sådan jord fanns.

Jag öfvergår nu till *Östgötalagens* skiftesbestämmelser i Bygdabalkens första kapitel:

För att kunna fordra bys läggande »i laga läge» måste man äga minst en sjättedels »attung»² i byn. Vill någon, som fyller detta kompetensvillkor, fordra skifte, så skall han före julafton underrätta

¹ Se nedan vid redogörelsen för öfriga lagars bestämmelser i detta hänseende.

² »Attung» är här jordetalsenhet (se nedan).

de öfriga om denna afsikt (»uara byn til lagha læghis») hos hvar och en i hans gård och för alla på bygatan (vid bystämma?). Påstår sedan någon, att dylik underrättelse ej gifvits i laga ordning, skall den, som fordrar skifte, med fjortonmannaed bevisa, att han så gjorde (at han laghuaraþe til skiptis a yuærstu fæmt¹).

Sedermera skall han om sommaren² eller, närmare bestämdt, på andra måndagen efter pingst instämma målet om byns skiftande, »ty att ej må någon rifva annan ut af hemmet om vintern eller om vårtiden, då man skall så». Alla tre de ofvannämnda sammankomsterna skulle utsättas till tiden före skörden, »ty de skola så sin vårsäd i den gamla skiftesindelningen, men träda i den nya», d. v. s. den nya skiftesindelningen skall bli gällande omedelbart sedan skörden inbärgats och innan trädesläggningen började. Angående de utbyten af ägolotter, som skola göras, stadgas att det som utbytes skall i alla hänseenden vara jämställt. (§ 3. »Nu æ huar sum man will iorþ skipta þa skal iamt arwþe a mote iamnu giva: þæt ær ryþia gen ryddu etc.») Befinnas de ägolotter, som skola utbytas, ej vara jämgoda, skall den, som fått sämre för bättre, äga rätt taga tre skördar af den jord, han skall lämna ifrån sig. När så skiftet på de tre fämterna uppgjorts, skall det på tredje fämten stadfästas på så sätt, att de, som bo ytterst i byn, nedsätta och med egen samt fjorton andra mäns ed bekräfta rätta läget af rämärkena, som ange bytomtens omkrets. Rämärkena skola nedvärjas i ordning från norr — öster — söder — väster, d. v. s. medsols. I detta kapitel har hufvudsakligen behandlats de formaliteter, som voro förenade med skifte. I kapitel II lämnas bestämmelser om byplanens inrättande och om åkrarnes fördelning. För att by skall ligga i laga läge,

¹ Fämten var en enskild sammankomst, som utsattes på tinget, att hållas mellan de tvistande på femte dagen, sedan målet förevarit vid tinget, »a yuærstu fæmt» är det samma som »aþriþiu fæmt», jfr Schlyters Glossar till Östgötalagen. Fämten motsvarade Västgötalagens »siunættinger» och torde ursprungligen vara den gamla femdagarsveckan. Jfr Troels Lund, Lifsbelysning s. 14. De tre fämterna äro de sammankomster, som höllos angående skiftet; »laghuara til skiptis a yuærstu fæmt» betyder sålunda »i laga ordning pålysa skifte», som skall fastställas på tredje »fämten». De två första sammankomsterna upptogs väl af öfverläggningar angående skiftet. Dessa sammankomster betecknas längre ned i samma kap. med uttrycket »all þry þing»

² »i uæþærdaghum», se Glossaret till Östgötalagen.

fordras, att alla tomter skola nå ut till bygatan. Är ej detta fallet, skall »gödning»¹ gifvas, d. v. s. utjämning skall ske. Af bestämmelserna i § 1 framgår, att tomtarealen skulle fördelas efter attungstal, huru stor del däraf, som kom på attung, berodde på frivillig öfverenskommelse. Åker skall läggas efter tomt, och äng efter åker, gärdesgårdarne fördelas efter äng. (»laggin . . . garþ sto æftir æng», jfr Schlyter, Glossar till Östgötalagen, artikeln »garþ sto»); på samma sätt skogar och fiskevatten: »þa liggær alt æftir tomt». I 1 kapitlets § 6 finnes följande bestämmelse: »Liggær by sua sum han uar bygdær af forna fari ok lagh surin ær niþær þa gange til iamnaþa ok egh til rufs: sættia þer garþ at rättum skialum þa gærþe huar sum han a i bynum til, þæn næmir solu sum næmir a: ok þæn fiærmir solu sum fiærmir a: ok ut mæþ ramarkum gange egh utan allum sæmi a».

Denna bestämmelse förefaller skäligen dunkel. Den anger sig genom ordalagen som en undantagsbestämmelse från regeln om laga skifte å by som ligger i gammalt skifte. Orsaken, hvarför den ej skall skiftas på laga sätt, ligger tydligen däri, att den »lagh surin ær niþær», d. v. s. tomtindelningen har någon gång med ed fastställts. En dylik by skall ej gå »til rufs», d. v. s. någon omreglering af tomtfördelningen skall ej äga rum utan allas medgifvande, däremot skall den gå »til iamnaþa», d. v. s. det skall tillses, att hvar och en i åker och äng m. m. har hvad honom tillkommer. Jfr bestämmelserna i kapitel 6 Bygdabalken, hvarom nedan. Den gärdesgårdsträcka, som hvar och en skall underhålla, skall i förhållande till de öfrigas ligga i samma ordning som tomterna i byn, så att den, som bor längst i söder, skall få sin gärdesgård längst i söder o. s. v.

Denna senare bestämmelse visar, liksom hvad i 1 kapitlet säges om hufvudrämärkenas läge i norr — öster — söder — väster, att

¹ Denna »gödning» skall gifvas »at ægh ok egh at fotum» samt »innan huwþ ramarka», d. v. s. inom byplanen. Schlyter (Glossar till Östgötalagen) öfversätter »ægh» med den kant af tomt, som går vinkelrätt mot gatan, och »foter» med den tomtkant, som vetter åt gatan. Stället är synnerligen svårtolkadt, men jag anser troligare, att »eggen» på tomt, varit den sida, som vette mot gata. En utjämning åt annans tomt hade ej medfört, att byn kommit i laga läge, hvilket afses. »At fotum» torde beteckna den kant af tomt, som vette utåt ägorna, då det stadgas, att »gödning» skall gifvas inom rämärkena. »At fotum» är således enligt min mening lika med »utan huwþ ramarka».

solskiftesprincipen tillämpats. Skiftesprinciperna i öfrigt äro, som i det föregående visats, i stort sedt de samma som i Upplandslagen.

I kapitlet 6 säges: »Nu vilja bönderna mäta sin by», d. v. s. genom mätning förvissa sig om, att en hvar har det honom tillkommer. Först skola råmärkenas läge konstateras. Sedan skall — om det så visar sig behöfligt — utjämning ske, så att alla »attungar» bli likvärdiga [»attungær attungx broþir uara»], och alla skola efter attungstalet äga jämnt i godt och ondt i fråga om åker och äng samt i fråga om de hägnads- och väghållnings- m. fl. besvär, som åligga jordägarne.

Här afses tydligt en mera privat uppgörelse mellan bydelägarne, som liknar hvad man från Västergötland känner under namnet »godebyte», d. v. s. en godvillig fördelning af jorden.¹

Jag fortsätter så redogörelsen för landskapslagarnes skiftesbestämmelser med *Södermannalagens* bestämmelser i detta hänseende; dess bygningsbalks 3 kapitel har till rubrik: »Huru mæn seulu acrum sinum skiptæ». Nu vilja bönder skifta sina åkrar, då skall man sätta ned råmärken och plöja fåror, så som alla synas rätt vara, sedan skörda bönderna sin åker efter de nedsatta råmärkena och de plöjda fårorna. Finner därvid någon att honom skett orätt, skall han kräfva rätt af sina grannar. Vilja de göra honom rätt, vare alla saklösa. Får han ej sin rätt; skall han fara till kyrkan och tillkalla syn af socknemännen. Härpå följa bestämmelser om huru vid synen skall tillgå samt om den plikt, som erlægges för åverkan å annans skörd. Enligt nästa kapitel skedde delningen af ängsmark genom att »wapa waf», d. v. s. genom att upptrampa en gränslinje emellan de nedsatta råmärkena. I kapitel 7 ges utförligare bestämmelser om delning af ängsmark. Därpå framgår, att delning skedde efter uppmätning med stång (»mælæ stang mærkt eptir retto byæbruti»), samt att råmärkena voro stänger, som markerade gränserna (»waf stang», § 1; längre ned i samma § stadgas plikt för att stjäla eller sönderhugga »þa stang i wafi stander»).

¹ På sådan beror ännu i dag fördelningen af jord mellan delar af samma hemman i den storskiftade byn Gullered i Älfsborgs län.

Dessa delningsbestämmelser afse tydligen blott delningen af området inom samma gärdsgård mellan de jordägare¹, som där hade sina åker- eller ängslotter, väl närmast med afseende på skördens fördelning, då uttrycket »wapa waf i engium» blott kan afse en tillfällig gräns i det växande gräset. På samma sätt afses med »forar æriæ» en tillfällig markering af gränserna, som väl skedde då sådden afslutats. De stänger, som tjänstgjorde som rämärken, hade väl en mindre tillfällig karaktär än de på ofvannämnda sätt mellan dem uppdragna gränslinjerna.²

De egentliga skiftesbestämmelserna finnas i kapitel 11, som har till rubrik: »Vm tomta skifte». Om delägare i en by vilja skifta sina tomter, skola alla deltaga i tomtstämman. Då hafve den vitsord, som vill göra byn rymligare, och ej den, som vill tränga ihop den. Tvista två om tomternas läge, så hafve den vitsord, som vill ha solskifte, allt hammarskifte vare borttaget och hafve intet vitsord. När så delningen af tomterna försiggått, så är tomt tegs moder. Teg skall ligga efter tomt. Hvar och en, som vill tillämpa annat delningssätt, hafve intet vitsord. Har förut annat fördelningssätt tillämpats, äge den vitsord, som vill lägga åker efter tomt i rätt solskifte mellan plöjning och skörd (d. v. s. på vintern?³).

Till sist vill jag referera de intressanta men äfven till betydelsen delvis svårtolkade bestämmelserna om skifte i *Äldre Västmannalagen*; de finnas i 19 kapitlet af Bygningabalken:

Är by lagskiftad, så att den ena hälften är likvärdig med den andra, den ena fjärdingen eller åttingen med den andra, så råde hvar och en som har fjärding i byn för läget af ett hörnrämärke, »skötra», den som har två fjärdingar råde för läget af halfva byn. Den, som har mindre, nöje sig med⁴ laga läge (af sin tomt). Ingen, som äger mindre än fjärding i byn, äger makt »bryta» byn. § 1:

¹ Dessa kallas af Upplandslagen »wærnalagar», och den hjälp de voro skyldiga hvarandra bestämmes i Wipærbobalken, kapitel 9.

² Äfven Östgöotalagen känner detta sätt att markera ägogränser, se Bygdabalkens 7 kapitel. Likaså Äldre Västmannalagen, se Bygningabalkens 22 kapitel.

³ Detta synes vara den sannolika betydelsen af uttrycket, då det längre ned i samma kapitel säges, att de skola skifta träda och ej sådda åkrar. Schlyter, Glossar till Södermannalagen, artikeln »bilder», anser, att skiftet försiggått om sommaren.

⁴ Schlyters öfversättning af »lita at».

nu äro de fyra råmärkena nedsatta, då råde den, som bor norrut i byn för råmärket i södra hörnet och vice versa; den, som bor öster ut i byn, råde öfver råmärket i väster och vice versa. Tvista de om byplanen, så att den ena säger: »så långt du utvidgar tomten åt norr (öster), så långt utvidgar jag den åt söder (väster)», så äge den som vill utvidga byn vitsord. Lägge byn solrätt, »soldraghin» (Schlyters öfversättning: »i solskifte», hvilket är samma sak).

Dessa bestämmelser synas vara så att förstå, att om by är lagskiftad, d. v. s. om hvar och en har hvad honom tillkommer efter hans deläganderätt i byn, så äga de, som ha minst fjärding i byn råda öfver läget af det hörnråmärke, som ligger diametralt motsatt det hörn, där han har sin tomt. Därför om någon vill utvidga bytomten, gör han anbud åt den som bor i motsatt hörn af byn, att om denne vill utflytta råmärket vid den förres tomt, skall denne i gengäld utflytta råmärket vid den andres tomt. Detta stadgande synes här blott betyda den formalitet, hvarmed krafvet om bytomtens utvidgande skall göras gällande, ty lagen säger uttryckligen, att den, som vill utvidga byn, äger vitsord, oberoende af det svar han får. Sannolikt är, att en äldre bestämmelse ligger till grund, enligt hvilken utvidgandet gjordes beroende af den andres samtycke. Vid den omreglering af tomterna, som på så sätt kommer till stånd, skall byn läggas »soldragen», d. v. s. enligt väderstreck. Efter hvad som säges om råmärkenas läge, synes detta betyda, att bytomtens diagonaler gå i riktning: norr—söder och öster—väster.¹ Om sättet för jordens fördelning säges i detta sammanhang intet, men af nedan anförda stadgande i 40 kapitlet Bygningabalken framgår, att dessa skulle liksom enligt öfriga lagars bestämmelser »läggas efter tomt», då tomten vid syn får tjänstgöra liksom en karta, hvarefter hägnadsskyldigheten afgöres och jorden delas:

»Dela men w m garþa (wil man wæþia bort garð af sik²) þær (skal²) syna men till næmpna gangi heem til tomtini þy at hon

¹ Detsamma synes framgå af Östgötalagens bestämmelser, se nedan vid förklaringen af »solskifte».

² Schlyters emendation.

ær teghs moþir, aghi swa akra æptir ok garð sum han hawir tomp-
tina. þæn sum a gard combir þær skaþi gik in ginum han böti
þrea markir i þræskipti sum fyrra.»

Af den ofvan lämnade redogörelsen för de olika lagarnes skif-
tesbestämmelser märkes lätt, att dessa ej alltid äro vare sig utför-
liga eller klara. Men det visar sig dock, att de i det stora hela
öfverensstämma ifråga om skiftesprinciperna, och man kan för den
skull ur den ena lagens på någon punkt utförligare stadganden
draga slutsatser, som förklara hvad en annan lag i samma fråga
uttryckt med en mera svårtolkad vändning. När det gäller att
skaffa sig en totalbild af ett fornsvenskt laga skifte af by, möter
alltid den svårigheten, att lagarne förutsätta kännedom om många
förhållanden i byskicket, hvarom vi nu äro i okunnighet, samt att de
använda termer, hvilkas innebörd förutsättes som bekant. En sådan
är t. ex. termen »solskifte»; ingenstädes lämnas någon definition å
den samma.

I allmänhet lägges största vikten vid bytomtens fördelning.
Åkerfördelningen omnämnes vanligen ganska knapphändigt med ut-
tryck, som återkomma i de flesta lagarne, t. ex. »då är tomt tegs
moder» eller »åker skall läggas efter tomt».

Tomtdelningen tillgick i allmänhet sålunda: Först markerades
hela bytomten med tomt-råmärken; dessa skulle enligt Upplands-
lagen vara så kallade femstenarör. Därefter fördelades bytomten
mellan de olika delägarne allt efter dessas olika äganderätt.

Sedan skall »åker läggas efter tomt». De flesta lagarne lämna
oss i okunnighet om hvad därmed menas, men uttryckets innebörd
torde vara, att böndernas tegar skulle inom hvarje gårde stå dels isamma
storleksförhållande till hvarandra, dels komma i samma ordningsföljd
i förhållande till väderstrecken, som deras tomter i byn¹. Klarast
framgår detta enligt min mening af det ofvan anförda stället i
äldre Västmannalagen, ett ställe, som förut, så vidt jag vet, ej in-
dragits i diskussionen af landskapslagarnes skiftesbestämmelser.
Enligt detta skall vid tvist mellan jordägare, om hvem som på en
gifven punkt har hägnadsskyldigheten och bötesansvaret vid fel å

¹ Jfr Schlyter, Glossar, artikeln »solskipt».

gärdesgården, den syn, som skall afgöra saken, gå till byns tomt och på grund af dennas fördelning ge sitt utslag, »þy at hon ær teghs moþir, aghi swa akra æptir ok garð sum han hawir tomtina». Detta vore ju en omöjlighet, om ej bytomten vore liksom en karta öfver åker och äng¹, hvars skala är »bymålet».

Samma indelningsgrund stadgas af Östgöotalagen² för gärdesgårdarne, äfven i det fall att byplanen ej undergår omreglering, se ofvan sid. 213.

Termen »solskipt» torde, som Schlyter med skärpa framhåller³, egentligen ha afseende på bytomtens sträckning och fördelning. Stöd för denna hans uppfattning lämnar Upplandslagens Wiþær-bobalk. Sedan i kapitel I och början af kapitel II bestämts, huru bytomt skall delas, inledas bestämmelserna om åkerdelningen i kapitel II:s fortsättning med dessa ord: »Nu ær by til iæmföris komin ok til rættræ solskipt, þa ær tomt akærs moþer þa skal akær æptir tomt læggia»⁴. Likaså af formuleringen af enahanda stadgande i Södermannalagens Bygningabalk kapitel 11, § 1.

Hvad andra lagar uttrycka med »solskipt» uttrycker äldre Västmannalagen med bestämmelsen, att by skall läggas »soldragen», d. v. s. efter väderstreck. Af Västmannalagens bestämmelser om hörnråmärkenas läge i norr — öster — söder — väster, liksom af Östgöotalagen, som har samma bestämmelse (se ofvan vid redogörelsen därför), visar det sig, att det var den firsidiga byplanens *diagonaler*⁵, som skulle ligga i norr—söder resp. öster—väster. Då sedan säges i lagarne, att hvarje tomtandel skulle stöta till bygatan, d. v. s. gå vinkelrätt mot denna, följer däraf, att hvarje tomts sidor voro parallella med motsvarande sidor af byplanen. Därigenom blir det begripligt, hvad som stadgas i Östgöotalagens Bygdabalk kapitel II, att bytomten fördelas genom mätning å bygatan. »Solskipt» af by

¹ Detta synes bland andra ej Falkman, anf. arb. sid. 223 f, ha tillräckligt beaktat.

² Bygningabalken kapitel I, slutet.

³ Glossar, artikeln »solskipt», Södermannalagens Glossar, samma artikel.

⁴ Jfr förut i samma kapitel § 5.

⁵ Schlyter antager, att det var byplanens sidor, som på så sätt skulle ligga efter väderstreck, Glossar: »solskipt».

skulle sålunda betyda en dylik strängt geometrisk fördelning af bytomten.

Emellertid låg det helt naturligt nära till hands att i termen »solskipt» indraga äfven åkerns fördelning, då denna, som förut visats, var beroende af tomternas läge. Så sker också i Södermannalagens Bygningabalk kapitel XI § 1: »Hawer annæt brut a warit, aghe þen wizorþ eptir tomt will læggia mællum bilz oc byrþæ oc eptir rætte solskipt».

Äfven senare tidens lagstiftare ha med »solskifte» afsett hufvudsakligen tomternas fördelning, så i det s. k. Rosengrenska lagförslaget¹ Bygningabalken kapitel 6: »Nu ähr by till iämpndela kommen och i laga soolskifte lagd, så att hwar hafwer så fått i tomp ten, som han är ägande till, som för är sagdt, och then ligger närmare soolen, som närmare böör liggia, thet så skall wara, att then som ähr mäst ägande, han skall och haffwa bästa lägenheeten och liggia närmare solen, och then fiermare och längre ifrå som mindre äger, och när så ähr skifft, tå ähr tomt åkers moder, och bör tå åker effter tomt læggas».

Likaså i Bygningabalken i 1694 års lagförslag:² »Tompten skall læggias efter rätta soolskifte och väderstreck, norr och söder, öster och väster»,

samt i 1734 års lag³, hvars bestämmelse är tämligen orakelmäsig affattad: (Tompt) »skal och læggas i rätta solskifte, som är öster och väster, norr och söder».

Af de nu anförda citaten ur senare lagförslag framgår, att äfven här liksom i landskapslagarne tomtens skifte varit det viktigaste och grundläggande, men de meddela just ej något utöfver hvad som varit känt från landskapslagarne om solskifte. På ofvan anförda ställe i det Rosengrenska förslaget meddelas dock underrättelse om ett förhållande som ej finnes antydt i äldre lagar. Upplandslagen bestämmer, att den, som äger mest i byn, skall råda för det inbördes läget af tomterna. Här däremot säges uttryckligen, att den som

¹ »Lagförslag i Carl IX:s tid», utg. af Riksarkivet, sid. 363 f.

² Kapitel IV § 2. Tryckt som bilaga hos Liljenstrand: anf. arb., sid. 352 ff.

³ Bygningabalken kapitel I § 1.

äger största andelen i byn, skall hafva sin tomt närmast solen (d. v. s. åt söder), och den som har minsta delen fjärmast solen (d. v. s. åt norr). Som man svårligen kan antaga, att detta är ett påfund af lagstiftarne utan grund i de bestående förhållandena, måste man antaga att här i lagstiftningen upptagits en praxis, som under tidernas lopp utbildat sig, och man kan då antaga, att vi här möta ett slag af samma föreställningssätt, som gjort, att den norra sidan af en kyrkogård användts som begravningsplats för främlingar och fattighjon, d. v. s. föreställningar om nordsidan som mindre förnämlig på grund af att norden tänktes som mörkrets och köldens och allehanda onda makters rike.

Principen för »solskiftet» var sålunda den, att fördelningen af bytomten var det primära. Denna skulle fördelas i olika stora lotter efter »bymålet». Hur detta beräknades i Svealand framgår af Upplandslagen Wipærbobalken kapitel I: »tompt a brytæs æptir byæmali, æptir pæninx land — — — — — markland», således är här skattläggningen grunden för beräkningen af »bymålet». Med andra ord: hvars och ens andel i byns samfällda område var lika med hans andel i byns sammantagna skattesumma. I Östgötalagen och Västgötalagen I och II är, som *Falkman*¹ påvisat, ej som i Svealand »marklandet» utan »attungen» jordetalsenhet.² Med »attung» har väl ursprungligen förståtts åttondelen af byns samfällda egor. Kristoffers landslag upptager jämte »markland» etc. äfven »attungs landh» som bymål. Erkännandet af »attungen» som jordetalsenhet beror sannolikt på att den som sådan användts i Götalandskapen.³

Såväl Västgötalagen I som Västgötalagen II känner ej bestämmelser om skifte af en bys gamla jord; de skiftesbestämmelser, som i dessa lagar förekomma, afse blott fördelningen af nyodlad jord (Västgötalagen I Jb. 14 kapitlet och Västgötalagen II Jb. 33 ka-

¹ Anf. arb. sid. 153 ff.

² Efter denna jordetalsenhet skall såväl nyupptagen jord, som diverse jordägare åliggande besvär fördelas enligt Västgötalagen I (»Liþ ok garþa ok bror skal attungum skiptæ» Jb. kapitel 8).

³ Om »markland» och »attung» se också Hildebrand, Sveriges medeltid, I sid. 243 f, sid. 249 ff. Jfr Ambrosiani, Studier öfver svenska kyrkans organisation, i Kyrkohistorisk årsskrift 1902.

pitlet, den i förstnämnda lag på detta ställe använda termen »opol-skipti» synes bäst öfversättas med »skifte till odaljord», d. v. s. in-täkts skiftande och delarnes införlifvande med odaljorden, hvars fördelning mellan bydelägarne grundade sig på urminnes häfd).

Solskiftet afsåg att få en strängt geometrisk fördelning af byn med dess tomter och jord. Detta låter sig emellertid svårigen verk-ställas i ett land med så kuperad terräng som vårt till större delen är. Detta pekar ju på att systemet är utländskt lånegods, närmast taget från Danmark. I detta land har systemet också trängt igenom i vida högre grad än hos oss. P. Lauridsen har i en förträfflig uppsats »Om gamle danske landsbyformer»¹ behandlat frågan om solskifte och kommer i hufvudsak i afseende på dess innebörd till samma resultat som jag. Angående genomförandet af solskiftet i Danmark kommer han till resultat, att »Vore Landsbyer og Landsbymarker saaledes som de forefandtes før udskiftningen og kendes fra Provinslovene og andre Kilder have faaet deres Form og Skikkelse ved en middel-alderlig Regulering, der kaldes solskifte.»

Att »solskiftet» i Sverige infördes af kungamakten lider knappt något tvifvel. Det är ej en tillfällighet, att Västergötland, där konungamaktens tryck väl varit svagast, ej känner skifte af bys samfällda areal, liksom det ej är någon tillfällighet, att jordetals-enheten i Götalandskapen är den äldre »attungen», men i Svealand identisk med skatteenheten, marklandet.²

Det är knappt troligt, att solskiftesmetoden i större utsträck-ning tillämpats. Som redan påpekats måste ofta terrängen lägga hinder i vägen. De olika lagarne ställa också mer eller mindre stränga kompetensfordringar på dem som skulle äga rätt fordra laga skifte. Vanligen kräfvos, att den, som fordrar skifte, skall äga fjärdedelen af byn.³

¹ Aarbøger f. Nord. Oldk. 1896. Då jag först nedskref denna uppsats, kände jag ej till Lauridsens arbete.

² Äfven i Svealandskapen är »attungen» den äldre jordetalsenheten, se Hildebrand, Sveriges medeltid I sid. 242.

³ Så Upplandslagen, yngre Västmannalagen, Magnus Erikssons landslag och Kri-stoffers landslag. Den senare tillägger att, om ingen äger så mycket som fjärdedel af byn, må hvilken som helst i byn äga rätt fordra laga skifte; Södermannalagen synes

Hvad som mest af allt hindrat de nya skiftesprincipernas tillämpning har säkert då liksom i långt senare tider varit det sega fasthängande vid gamla invanda förhållanden och den motvilja mot allt nytt som utmärkt våra bönder. Senare tidens enskifte och laga skifte ha mött stora svårigheter och vållat mycket bråk, och byar finnas där ännu i dag laga skifte ej genomförts. En sådan är Gulle-red i Älfsborgs län. Denna by storskiftades på 1790-talet, och på 1880-talet sökte en från annan socken inflyttad jordägare, som ej kände traditionens makt så stark, laga skifte, men bragtes genom de öfrigas hotelser och böner att afstå. S. Lampa berättar i »Anteckningar rörande äldre bygdelif i Västergötland»¹ ett annat intressant exempel på det missnöje, som skiftets genomförande väckte.

Att ej solskiftet genomförts i större utsträckning visa de äldsta bykartorna, som ofta ha en ägofördelning, som ingalunda kan vara solskiftets, se t. ex. den ofvan reproducerade kartan.

fordra mera: »Delar fiarþunger wiþ by allæn, aghe wizerþ engin», Bygningabalken kapitel XI; Östgötalagen ställer mindre stränga kraf: den som vill skifta by äge minst en sjättedels »attung». Mindre sympatisk mot skifte ställer sig Karl IX. Han fordrar, att den, som skall äga rätt kräfvä skifte, må äga minst hälften af byn.

¹ Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift, bd II, h. 6—7, sid. 68.